

1.01
Prejeto 10. 6. 2011

UDK 930.85:175/176-058.4/055.2 (497.4)"18/19"

Andrej Studen*

Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih

IZVLEČEK

Nekaj obveznega, lahko bi rekli samoumevnega, so bile v meščanskih družinah služkinje. Dajale so pečat meščanskemu kulturnemu habitusu, meščanskemu statusu; v meščanski družini so igrale poglavitno vlogo. V meščanskih gospodinjstvih so bile zadolžene za domača in osebna opravila. Pri celostnem obravnavanju problematike služkinj se ni mogoče izogniti svetu takratne ljubezni, spolnosti in morale. Za meščansko družbo je bila značilna dvojna morala, spolni nagon kot potreba pa se je priznaval le moškemu. Moški si je zadovoljitev svojih nagonov lahko poiskal zunaj družbeno sprejemljivega. Dvojna morala se je bobotila tudi za zaprtimi vrati meščanskega stanovanja. Prispevek na podlagi ohranjenih virov obravnava spolne in ljubezenske afere meščanskih očetov in sinov z domačimi služkinjami. Gre za tipične vzorce t. i. nižje, navadne ljubezni, ki je služila zadostitvi seksualnih potreb meščanskega moškega. Avtor obravnava tudi problem nezakonskih otrok, prostitucije in kvarne šund literature. Mnoge služkinje so prišle služiti v mesto z željo, da bi se omožile. Upanje na boljše življenje so dekleta zato iskala tudi v ženitnih oglasih. Iskanje primerneža moža pa je bilo lahko tudi nevarno, saj so služkinje lahko postale tudi žrtve prevarantov ali celo morilcev.

Ključne besede: meščanstvo, služkinje, ljubezen, spolnost, morala, nezakonski otroci, prostitucija

THE EXPECTED AND ACTUAL VIRTUOUS WORLD OF LOVE, SEX AND MORALITY OF MAIDSERVANTS IN THE BOURGEOIS HOUSEHOLDS

ABSTRACT

In the bourgeois families maidservants were obligatory – we could say self-evident. They characterised the bourgeois cultural life and status and played an important role in the bourgeois families. In the bourgeois households they were responsible for domestic and personal chores. A comprehensive analysis of the issue of servant girls cannot avoid the world of contemporary love, sex and morality. Double standards were characteristic of the bourgeois society, and sex drive as a need was only acknowledged as far as men were concerned. Men could seek the satisfaction of

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: andrej.studen@inz.si

their desires outside of what was deemed as socially acceptable. Double standards also flourished behind the closed doors of the bourgeois homes. On the basis of the preserved resources the contribution explores sexual and love affairs of bourgeois fathers and sons involving servant girls. These are the typical patterns of the so-called lower forms of love or ordinary love with the aim of satisfying the sexual needs of bourgeois men. The author also focuses on the issue of illegitimate children, prostitution, and harmful pulp literature. Many girls came to the cities and became maidservants in the hope of getting married. Therefore these girls also pursued their hope for a better life with personal ads. The search for an appropriate husband could also be dangerous, since servant girls could also become victims of con artists or even murderers.

Key words: bourgeoisie, maidservants, love, sex, morals, illegitimate children, prostitution

Specifična oblika načina življenja in mišljenja, ki jo lahko označimo s pojmom meščanskost,¹ je bila značilna tudi za provincialno meščanstvo mest in trgov na Slovenskem. Nekaj obveznega, lahko bi rekli samoumevnega, so bile v meščanskih družinah služkinje. Dajale so pečat meščanskemu kulturnemu habitusu, meščanskemu statusu, v meščanski družini so igrale poglobljeno vlogo.² Služkinje, ki jih lahko označimo kot sloj najbolj izkoriščanih, zapostavljenih in prikrajšanih poklicnih skupin, so bile v meščanskih gospodinjstvih zadolžene za domača in osebna opravila. Med njimi so prevladoval predvsem mlajše ženske. Skoraj vse so bile samske. Večina je prišla v mesto iz okoliških vasi, torej s podeželja, nekatere pa tudi iz manjših mest in trgov.³ Njihov socialni izvor se omejuje na kmečke in spodnje sloje.⁴

Dekleta so se pri meščanskih družinah v večini primerov zaposloval kot »deklice za vse« ali pestunje. Ta zaposlitev ni zahtevala posebne kvalifikacije, mnoga dekleta s podeželja pa zaposlitve pri meščanski družini niso sprejela samo iz ekonomskih razlogov, temveč so se rade zaposlile v mestu tudi zaradi predstav o bolj-

¹ Prim. M. Rainer Lepsius: Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit. V: Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen 1987, str. 96.

² Služkinje so dejansko sooblikovale meščansko kulturo in jo (v procesu pomeščanja drugih slojev – delavstva in kmetov) posredovale tudi naprej. Jürgen Kocka je poudaril, da lahko v isti sapi govorimo tako o »stoletju meščanstva« kot o »stoletju služkinj«. Poglobljeno vlogo služinčadi so razpoznali že takratni sodobniki. Heinrich von Treitschke je leta 1875 npr. ugotavljal, da »brez služinčadi ni kulture«, približno pol stoletja prej pa je Arthur Schopenhauer spredel: »Meščanska kultura sloni na služinčadi.« – Gunilla Budde: Blütezeit des Bürgertums. Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Darmstadt 2009, str. 37. Razumljivo je, da več kot je meščanska družina premogla služinčadi, več ugleda je imela.

³ O izvoru služinčadi v Ljubljani Andrej Studen: Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar : socialno-zgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910. Ljubljana 1993 (dalje Studen, Pedenarca, ...), str. 23–73.

⁴ Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani. Ljubljana 1995 (dalje Studen, Stanovati v Ljubljani), str. 151.

šem življenju, lažjem in čistejšem delu, boljšem zaslužku, lepših oblekah itd. Gospodinje oziroma »milstljive« so delovno razmerje s služkinjami sklepale ustno. Želele so predvsem »delavne, poštene, vljudne, spoštljive pomočnice. Služkinja ni smela biti preveč gostobesedna ali celo jezikava, ni se smela 'presvobodno' vesti.«⁵

Prvi pogovor med služkinjo in »milstljivo« se je sukal okoli delovnih dolžnosti, pogojev, zaslužka. Če je bila služkinja gospodinjji všeč, jo je sprejela najprej na nekajdnevno preizkusno delo, in če je bila z njo zadovoljna, jo je vzela na delo. Delodajalcem je bilo prepovedano vzeti v službo služinčad brez poselske knjižice, ki je »od nastopa do izstopa iz službe ostala v hrambi pri delodajalcu, s čemer naj bi oteževali protizakonito uhajanje iz službe. Brez poselske knjižice pa je bil onemogočen vstop v naslednjo službo.«⁶ Poselska knjižica naj bi izkazovala poslovo »zvestobo, spretnost, pridnost in nrvnost«. Ob vse večji mobilnosti služkinj naj bi poselska knjižica očitno zagotavljala lažji nadzor in registracijo poslov. Spodnještajerski pisatelj Rudolf Gustav Puff (1808–1865) je v poselski knjižici videl »tisto listino, s pomočjo katere bi preprečevali nezvestobo, odsotnost resnice in vdanosti, razsipnost in nemoralnost. Izboljševanje obstoječih razmer bi lahko dosegli samo tedaj, ko bi bila delojemalec in delodajalec v primeru kršitev, občinska predstojništva pa pri opuščanju nadzora strogo kaznovani.«⁷

Večina meščanskih gospodinjev je zaposlovala le po eno služkinjo, t. i. »deklico za vse«, ki je v celoti morala prevzeti gospodinjiska dela v svoje roke. Poleg pospravljanja stanovanja, pomivanja oken, ribanja tal, kuhanja, pranja in likanja perila ter nakupovanja za gospodinjstvo potrebnih stvari (v takratnih meščanskih gospodinjstvih so marsikatero osnovno živilo pridelali ali pripravili doma in tudi to je zahtevalo pridne roke služkinje) je morala po navadi tudi streči pri mizi in varovati delodajalčeve otroke. »Delo, ki ga služkinje niso zmogle čez dan, se je nemalokrat zavleklo pozno v noč, njihov delovnik pa je po navadi trajal 15 do 16 ur, po potrebi tudi več. Delo služkinje torej skoraj ni dopuščalo počitka. Daljši počitek so si lahko privoščile samo v času, ko so imele prosto. Navadno je bilo to ob nedeljah popoldne.«⁸

Služkinje so bile za svoje delo plačane s hrano in stanovanjem, denarni del zaslužka pa so jim po navadi izplačevali mesečno. V naših mestih so pred prvo svetovno vojno imele 2 do 3 goldinarje začetne plače, z leti, ko so postale bolj izkušene, pa 10 do 12 goldinarjev na mesec.⁹ Včasih so od gospodinje dobile tudi kako

⁵ Janja Žagar: Služkinje v Ljubljani. V: Traditiones 1986 (dalje Žagar, Služkinje v Ljubljani), str. 25.

⁶ Dorothea Wiesenberger: Das Dienstbotenbuch. Ein Beitrag zum steirischen Dienstbotenwesen von 1857 bis 1922, str. 113–136, tu str. 118. http://www.verwaltung.steiermark.at/cms/dokumente/11124963_146242/affcd3db/113%20bis%20136%20aus%20Mitteilungen%2034-Das%20Dienstbotenbuch.pdf

⁷ Prav tam, str. 120.

⁸ Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 153.

⁹ Žagar, Služkinje v Ljubljani, str. 37. Prim. Petra Testen: Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju. Doktorska disertacija, tipkopis, Ljubljana 2010 (dalje Testen, Hišne pomočnice), str. 377–381.

ponošeno obleko, čevlje ali perilo, v »boljših družinah« pa so ob večjih praznikih (božič, velika noč) dobile še kak »priboljšek« ali posebno »darilce«. Dekleta so tudi varčevala za stara leta, za primer bolezni, mnoga pa so v želji, da bi se poročila, varčevala tudi za bodoči zakon. Nekatera so skušala z denarjem pomagati svojim družinam. Veliko breme je predstavljalo tudi vzdrževanje nezakonskih otrok.¹⁰

V najpremožnejših meščanskih gospodinjstvih, kjer je imela »hišna dama« opraviti s celim štabom hišnih poslov, pa so bili ti podvrženi hierarhiji mesečnih izplačil glede na njihove naloge v gospodinjstvu (v popisih prebivalstva srečamo celo paleto poimenovanj ženskih hišnih poslov kot vzdrževanih stanovalcev: kuharica, sobarica, služkinja, dekla, kuhinjska dekla, vzgojiteljica, pestunja, dovilja, damska družabnica).¹¹ Številna služinčad je, kot rečeno, za meščansko družino pomenila statusni simbol. Več hišnih poslov je imelo gospodinjstvo, več ugleda so imeli »gospoda« in njihove družine.

Čeprav je poselski red določal, da mora biti hrana poslov zdrava in dostojna, je bila ta navadno zelo slaba in večkrat tudi nezadostna. Služkinje so morale jesti posebej, ločeno od družine, navadno v kuhinji, medtem ko je družina jedla v jedilnici. Podobno kot pri prehrani so bile služkinje tudi pri stanovanju kot delu plačila tako osebno kot tudi prostorsko ločene od družine delodajalca. Pogosto so prenočevale v kuhinjah, shrambah, včasih tudi v predsobah, na zložljivih posteljah ali pa v predalnikih. Nekatera meščanska stanovanja so imela tudi posebno izbo za posle, ki je bila odmaknjena od gospodarjevih prostorov in je bila funkcionalno povezana le s kuhinjo, shrambo in predizbo. Poselske sobice so bile prostorsko izjemno majhne, tako da v njih ni bilo mogoče postaviti drugega kot posteljo in omaro. Poleg slabe, bedne opremljenosti je bilo za poselsko sobico značilno tudi pomanjkanje zraka in svetlobe ter ogrevanja. Edini vir ogrevanja je bila navadno s soparo in vonjavami pomešana toplota, ki sta jo oddajala štedilnik in peč v kuhinji. Nekatere poselske sobice sploh niso imele okna, če pa so ga že imele, je bilo po navadi obrnjeno na ozko in temačno notranje dvorišče z vrhno svetlobo, včasih celo samo na hodnik ali v kuhinjo. Nekoliko bolje se je godilo služkinjam, ki so služile pri bogatih meščanskih družinah v imenitnih meščanskih vilah, kjer so bili prostori za posle v kleti, do njih pa je vodil poseben vhod z dvorišča, ki lepo simbolizira ločitev in distanco meščanske družine od poslov.¹²

Zasebno življenje služkinj je bilo zelo omejeno. Osebna nesvoboda se je kazala že v tem, da so morale biti neprestano na razpolago delodajalcu. Brez njegovega dovoljenja niso smele zapustiti hiše. »Gospoda« jim je dovoljevala ali prepovedovala

¹⁰ Testen, *Hišne pomočnice*, str. 380–381. Raziskava premoženjskih razmer deklet in gostačk v Celju v predmarčni dobi pokaže, da je bilo njihovo premoženje minimalno, po navadi omejeno le na nekaj kosov oblek, in le redke so se ob izteku življenja lahko pohvalile s prihranki. Nekatere so imele svoje prihranke »v varstvu« pri delodajalcu ali hišni gospodinji. Bolj spoštovan in donosen je bil poklic kuharice. Podrobneje Rolanda Fugger Germačnik: *Zaznamek smrti in poročilo o zapečatbi kot dopolnilni vir proučevanja zgodovine vsakdanjega življenja*. V: *Hiša pisanih spominov*. Jubilejni zbornik ob 50. letnici Zgodovinskega arhiva Celje, Celje 2006, str. 135–146.

¹¹ Prim. Studen, *Pedenarca, ...*, str. 148–149.

¹² Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 154–155.

obiske. Takratni bontoni so priporočali, da naj »gospoda« neprestano skrbi za moralnost služkinj. Svetovali so npr., da naj »leži soba služkinje tako, da za njeno nrvanost ni nobene nevarnosti«, gospodinja pa naj bi imela nadzor tudi nad prostim časom služkinje, nad njenimi izhodi in pravočasnimi vrnitvami.¹³ Poleg omejitev pri izhodih so bile služkinje deležne še nekaterih pogosto malenkostnih zapovedi in prepovedi, ki so jih bile primorane doživljati kot hude omejitve njihove osebne svobode. Morale so upoštevati navodila za nagovor »gospode«, za izbiro besed, za primerno pričesko in obleko, za porabo in podobo skromno odmerjenega prostega časa.¹⁴

Pri celostnem obravnavanju problematike služkinj, ki so si služile vsakdanji kruh v meščanskih družinah, se seveda ne moremo izogniti svetu takratne ljubezni, spolnosti in morale. V dobi meščanstva je krepostno življenje postalo ideal, ki naj bi ga poskušal doseči vsak član skupnosti. »Meščanska družba je skozi proces civiliziranja izoblikovala standarde in norme vedenja, ki so sicer postajali vedno bolj univerzalni, a kljub vsemu bili predvsem del meščanskega miljeja. /.../ Prag občutenja sramu in nelagodnosti se je zaradi vedno večje prevlade novih, 'modernih' meščanskih vrednot začel spreminjati. Spolnost in užitek v njej so vedno bolj povezovali z gnusom in moralnim padcem.«¹⁵ Za meščansko družbo je bila značilna tabuizacija seksualnosti. V času t. i. »zarote molka« se o spolnosti skorajda ni govorilo, pri odraščajočih otrocih so se izogibali uporabe nespodobnih, spotakljivih in pohujšljivih izrazov s področja spolnosti, kot npr. nosečnost, sifilis, prostitucija. V središču vzgojnega procesa je pristalo skrivanje in zastraševanje pred spolnim nagonom in nečistimi občutki, ki jih povzročajo. Obsežna pedagoška literatura je »vzgjajala v strahu pred spolnostjo, ne da bi dejansko sploh govorila o njej, saj bi že tako govorjenje lahko ustvarilo pohujšanje«. Zlasti meščanska dekleta so zato odraščala v popolni nevednosti in strahu pred spolnostjo in občutki. Sramežljivost, krepost in vzdrževanje nrvne čistosti so v meščanskem vzgojnem procesu postali ideal in zavzemali osrednje mesto. »Strogo nadzorovanje spolnega nagona in sploh vsega, kar bi lahko namigovalo ali pa samo spominjalo na spolnost, je predstavljalo pomemben (če ne najpomembnejši) del procesa, v katerem so se oblikovale norme, ki so bile v 'veljavi' ob koncu 19. stoletja.«¹⁶ Seksualni užitek je postajal vedno bolj nevaren, izrazito nesprejemljiv in prepovedan, vedno bolj je postajal »predmet patologije, nepotreben in škodljiv stranski učinek razmnoževalnega akta, ki se mu vdajajo šibki in moralno pokvarjeni ljudje. Če že komu, se je spolni nagon kot potreba priznaval moškemu. Ženska naj bi bila aseksualna, njeno popolno osebno izpolnitev pa naj bi predstavljalo materinstvo in urejeno gospodinjstvo.«¹⁷ »To se je seveda popolnoma ujemalo z vladajočo dvojno moralno, ki je bila v iztekajočem se 19. stoletju tudi znanstveno podkrepljena. Medtem ko so se mladi meščanski sinovi lahko 'iznoreli'

¹³ Prav tam, str. 155–156.

¹⁴ Prim. Budde, n. d., str. 39.

¹⁵ Janez Polajnar: »Pfuji, to je grdo!« : K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2008 (dalje Polajnar, Pfuji), str. 9.

¹⁶ Prav tam, str. 14–15.

¹⁷ Prav tam, str. 10.

pri kaki 'ljubki punčki' ali pri domačih služkinjah, pri oženjenih pa so bili 's priprtimi očmi' dopuščeni skoki čez plot, je za 'aseksualne' ženske kot najvišja zapoved veljala neomadeževanost in vzdržnost.«¹⁸

Sistem dvojne morale je konec 19. stoletja v precejšnji meri obvladoval razmerja znotraj meščanskega sloja. Meščanska družba je moškemu, ki si je zadovoljitev svojih nagonov poiskal zunaj družbeno sprejemljivega, to spregledovala. Dovoljene in spregledane so bile razne zadeve, tudi posilstva, če le niso postale javne. Ženske so bile, nasprotno, podvržene bistveno strožjemu družbenemu nadzoru. V »sveti zakon« naj bi stopile nedotaknjene, medtem ko je moški hotel biti v spolnosti izkušen. Že Sigmund Freud je opazal: »Dvojna spolna morala, ki velja v naši družbi za moške, je najboljše priznanje tega, da družba ne verjame v izvedljivost predpisov, ki jih je sama izdala.«¹⁹ In morda najbolj absurdno je, da se je ta dvojna morala bohotila tudi za zaprtimi vrati varnega zavetja meščanov, za zidovi meščanskega stanovanja, kjer so »mnogi mladi sinovi meščanov zaradi dvojnega merila vstopali v svet spolnosti prek izkušenj s služkinjami, ki so jih v svoje 'varstvo' mnogokrat jemali tudi njihovi očetje.«²⁰ Nekatero služkinje so se jim vdajale, ker so se bale izgubiti zaposlitev, druge so bile žrtve svoje nevednosti, naivnosti in neizkušnosti,²¹ ali pa so se s svojim neupiranjem gospodi nadejale lepšega življenja.

Virov, ki bi neposredno govorili o ljubezenskih afericah poglavarjev meščanske družine oziroma njihovih sinov s služkinjami ali o njihovem spolnem nadlegovanju, sicer ni veliko. O tem pričajo npr. redki zapisi v spominih, nekatere ohranjene policijske ovadbe, še najbolj povedni pa se zdijo spisi o ločitvi zakona, v katerih služkinje kot dobre poznavalke domačih razmer v sodnem postopku pogosto nastopajo tudi kot pomembne priče.²²

Jasen primer ljubimkanja moža z domačimi služkinjami lepo slika ločitvena tožba med zakoncema Schumi iz leta 1885:

Zakonska sreča Josipine Avbelj, ki se je leta 1875 v Budimpešti omožila s Francem Schumijem, ustanoviteljem tovarne slaščic (Canditen-Fabrik Schumi) v Ljubljani (1876), ni trajala dolgo. Sprva je bila »nekako vdana v usodo /.../ vendar ni

¹⁸ »Es war eine Welt der Geborgenheit...« Bürgerliche Kindheit in Monarchie und Republik. Wien/Köln 1987, str. 35–36.

¹⁹ Polajnar, Pfuž, str. 15.

²⁰ Prav tam.

²¹ Mnoge služkinje zaradi pomanjkljive vzgoje o spolnih ravnanjih sploh niso bile poučene. Prim. Tjaša Podvratnik: »V namenu, da bi ugodil svoji pohotnosti ...« : spolni delikti na Celjskem med leti 1927 in 1931. V: Zgodovina za vse, 2010, št. 2, str. 102. O posledicah takratne pomanjkljive spolne vzgoje in moralnih tendenc gl. Anne-Marie Sohn: Unzüchtige Handlungen an Mädchen und alltägliche Sexualität in Frankreich (1870–1939). V: Alain Corbin, Die sexuelle Gewalt in der Geschichte. Berlin 1992, str. 58–88, tu str. 65–66.

²² Andrej Studen: Očitala mu je tudi slovansko narodnost : mikrosgodba o razpadu zakona češkega tovarnarja Karla Kurke = Vyčítala mu i slovanskou národnost : Mikropříběh o rozpadu manželství českého továrníka Karel Kúrky. V: Češi a Slovinci v moderní době : politika, společnost, hospodářství, kultura = Slovenci in Čehi v dobi moderne : politika, družba, gospodarstvo, kultura. Ljubljana, Praha 2010, str. 263–272.

mogla več zdržati v zakonu zaradi še hujših lastnosti svojega moža.²³ Iz ločitvene tožbe, ki jo je Josipina vložila leta 1885, izvemo, da je zakon potekal »v miru in soglasju« do božiča 1880, ko je prvič posumila, da ima mož razmerje s služkinjo Agnes Saveršnik. Neko noč ga je zalotila v shrambi, kjer je imela svoje ležišče služkinja Neža (Agnes). Ko ga je vprašala, kaj tukaj dela, ji je »v zadregi odgovoril, da je šel po mleko«. Ko mu je »začela v grenkem razburjenju delati očitke«, jo je skušal pomiriti, da naj vendar molči, »da tega ne izvedo drugi ljudje, saj je bil že večkrat pri Neži.«²⁴

Ko je služkinja slišala njun prepir, je hotela takoj oditi. Franc Schumi je vztrajal, da naj Neža ostane, ženo Josipino pa je lepo prosil, da naj deklo obdrži, zlasti zato, »da bi drugi ljudje ne izvedeli vzroka za njeno hitro zapustitev službe« in da ne bi osramotila ugleda družine.

Ker Franc Schumi kar nekaj časa ni pustil, da dekla odide, sta se zakonca neprestano prepirala. Franc je bil zaradi ženinih očitkov tudi nasilen. Nekega dne je ženo »tako udaril s pestjo v prsi, da je padla na tla in nato tri do štiri dni obležala v postelji«. Sorodnikom je zamolčala nedostojno obnašanje svojega moža. Končno se ji je vendarle posrečilo, da je »pod lažno pretvezo« spravila deklo iz hiše.

Dekla Agnes je Francu očitno popolnoma zmešala glavo. Ko je izstopila iz službe, jo je začel iskati. Najprej je poizvedoval pri prijavnem uradu na magistratu, kam je šla v službo. Ker ni imel uspeha, jo je s pomočjo nekaterih pomočnikov (med njimi je bila tudi uradnikova vdova Johana Pogorelc iz predmestja sv. Petra) končno našel v neki gostilni v Krakovskem predmestju. Potem je tam »največ časa tičal«, z deklo hodil na sprehode in se z njo shajal, čim je bila prosta. Sestajala sta se pri omenjeni gospe Pogorelc. Čeprav ga je Neža prosila, da naj jo pusti pri miru, saj je bila zato precej nejevoljna tudi njena nova gospodinja, ji je Franc Schumi prisegal, da je ne bo nikoli zapustil in da jo bo oskrbel z denarjem, »da bi lahko živela tudi brez zaposlitve«. Nazadnje je prepričal celo ženo, da naj deklo vzame nazaj v službo. Po pogovoru obeh zakoncev pri gospe Pogorelc pa je vsa zgodba vendarle doživela preobrat. Ta je namreč »z muko pregovorila« Franca Schumija, »naj opusti svojo namero in se izogne sramoti pred ljudmi«. Dekla Agnes Saveršnik se je vrnila iz Ljubljane domov, od Franca pa je zahtevala, da naj jo pozabi.

Počasi so se prepiri med zakoncema zgladili. Josipina je v ločitveni tožbi izjavila: »Med nama so spet nastopili dobri zakonski odnosi in nisem med tem opazila kake nezvestobe moža, dokler ni za Binkošti leta 1884 nastopila pri nas službo mlada služkinja, po imenu Katarina Mušič, /.../ ki mi je zaupala, da ji je moj mož večkrat ljubezensko prigovarjal, v kar se ni spuščala.« Krepostno Katarino je morala Josipina na zahtevo moža izplačati in odpustiti.²⁵

Josipina Schumi se je po tej epizodi odločila za novo taktiko, ki pa ni imela posebnega uspeha: »Nato sem vzela v službo neko zelo grdo deklo, da bi obvarovala

²³ Angelika Hribar: Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi. Ljubljana 2008, str. 39.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam, str. 40–42.

moža pred skušnjavo, ki se je pa zopet ni ubranil in se je tudi s to spečal.« Nazadnje je deklo »oklofutala in na mestu odpuštila«.

Nepopravljivi Franc Schumi se je spečal tudi z naslednjo deklo Ano Bregar. Po njeni odpustitvi pa si je vpricho žene, ki jo je zaradi njene nejevolje tudi pretepal, privoščil še zadnjo avanturo, ki je sodu dokončno izbila dno. Že konec novembra 1884 je ženo skušal spraviti iz stanovanja, v službo pa je vzel dve mladi dekleti. Josipina Schumi je povedala: »Eno od njih /.../ je pustil spati poleg sebe, razširil pa je svoje ljubimkanje tudi na drugo, komaj 14 let staro deklico, ki jo je tudi osebno spremil na prijavní urad na magistratu in naslednji dan peljal na ogled muzeja, tako da so me ljudje pričeli spraševati, kako da se moj mož ne sramuje s takim otrokom pohajati po mestu. – Ta deklica mi je tudi sama povedala, da jo mož jemlje v naročje in poljublja, česar ne more prenašati in zato raje proč gre.« Poudarila je, da ji je »mož povsem odkrito povedal, da ne moreva več živeti skupaj, ker nasprotujem njegovim ljubezenskim odnosom z obema služkinjama, in da mora ali on od tod ali pa jaz od hiše, ker me ne more več trpeti in me naravnost sovraží.«

Skratka, vsi poskusi Josipine Schumi, »da bi moža odvrnila od njegovih moralnih zablod«, so bili zaman. Sklepala je celo, »da ni več pri pravi pameti in da mora zavarovati sebe in otroka pred revščino«. 6. decembra 1884 je končno odšla proč od moža. V ločitveni tožbi je posebej poudarila, da je »vzela s seboj oba otroka, ker bi se ob haremskem gospodinjstvu moža očitno moralno pokvarila«.

Potem ko se je Josipina odselila, se je Franc Schumi še naprej zapletal v ljubezenska razmerja z ženskimi uslužbenkami. Zaradi vseh omenjenih okoliščin se je Josipina čutila primorano prositi za sodno razvezo zakona, za kar naj bi nosil vso krivdo mož, »ki si je napravil zakonolomstvo za navado, me pretepal in mnogokrat žalil«. 27. marca 1885 je od deželnega sodišča v Ljubljani zahtevala ločitev »svetega katoliškega zakona« od mize in postelje.²⁶

Iz zgodbe zakoncev Schumi lahko razberemo, da je Franca skrbelo predvsem to, kaj bodo o njegovem moralno spornem ljubimkanju rekli drugi ljudje. Skrbela ga je javna sramota, ki bi omadeževala čast in ugled družine in škodovala poslovnemu uspehu tovarne slaščic. Njegova vloga v družini je bila nadrejena, patriarhalna, upravljal je družinsko premoženje. Sprva je svoj priljubljeni »konjiček« z mlajšimi služkinjami pred ženo skrival, po njegovem razkritju pa se ni dosti menil za ženino mnenje, njun odnos se je končno sprevrgel v odkrito (in tudi nasilno) sovraštvo. Nesrečna žena Josipina je imela kot milostljiva sicer nadrejeni položaj nad služkinjami (deklam je prisolila tudi kakšno zaušnico), ki pa jih je mož, zato ker je bil z njimi naravnost obseden, večkrat vzel v zaščito.²⁷

²⁶ Prav tam, str. 42–44.

²⁷ Schumijeve avanture s služkinjami pa lahko komentiramo tudi s prvinskim angleškim humorjem iz 17. stoletja. A. Marsh v svojih *Izpovedih mladoporočenega para* pravi, da so takšni podvigi s služkinjami »tesno povezani z nevšečnostmi v zakonu, saj pogosto povzročijo več tegob in nemira v družini kot vse ostale nesreče, ki jo lahko doletijo«. K temu pikro pristavi (in to v našem primeru velja tudi za Josipino Schumi), da naj bi »marsikatera gospodinja odpuščala eno za drugo in se že vnaprej bala naslednje«. – A. Marsh (pripisano Aphra Behnu): Deset radosti zakonskega stanu in Izpoved

Krajše zabeležke o spolnem nadlegovanju služkinj zasledimo tudi v nekaterih ohranjenih policijskih ovadbah. V Ljubljani si je poseben sloves ljubitelja ženskih kril ustvaril npr. kavarnar Jakob Vospernik, ki je kot brencelj obletaval domače služkinje. Leta 1904 je nagovarjal h grehu tudi osemnajstletno služkinjo Angelo Stariha, ki ga je končno prijavila mestnemu policijskemu stražniku, da jo je »dvakrat po desni strani obraza z roko vdaril tako, da je zatekla. Vzrok temu je bil, ker je hotel Jakob Vospernik imeti z Angelo Stariha ljubavne razmere, Angela pa tega ni dovolila, je pa ženi Jakobovi povedala in to je Jakoba raztogotilo, da je Angeli dal topli zaušnici.« A Jakoba Vospernika ta aferica ni odvrnila od nadaljnjih podvigov. Naslednje leto je imel že novo »ljubezensko« razmerje s služkinjo Katarino Payer, ki pa jo je moral na zahtevo žene, ki je opazila več kot očitno moževo ljubeznivost do služkinje, odpustiti. Njegovo razmerje s Katarino Payer pa se s tem ni končalo. V poročilu mestnega policijskega stražnika z dne 14. novembra 1905 namreč lahko preberemo, da je moral poseči v pretep med ljubosumno Jakobovo ženo Marijo in služkinjo Katarino Payer. Ker moža celo noč ni bilo domov, ga je kavarnarjeva žena začela iskati po mestu. Ob osmi uri zjutraj je neprevidna »golobčka« končno zasačila v Flegarjevi gostilni na Zaloški cesti.²⁸

V času značilne meščanske dvojne morale nekatere ljubezenske zveze s služkinjami navkljub vsej diskretnosti niso ostale povsem skrite. Če je njihovo razkritje pricurlo v javnost, so seveda postale predmet vsesplošnega zgražanja. Kakšna ljubezenska afera pa je v času sicer redkih ločitev zakonov lahko botrovala celo razpadu zakonske zveze. V večinoma katoliški Cislajtani se je seveda velika večina od postelje in mize ločenih katolikov, ki so se želeli v drugo poročiti, morala zadovoljiti z življenjem v konkubinatu.

»Tipičen primer je bil npr. ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je po ločitvi od svoje prve žene Emilije, roj. Griga, dvajset let živel v konkubinatu s svojo nekdanjo kuharico Marijo Goričanovo.²⁹ Z njo se je v drugo poročil šele leta 1926, deset dni po smrti prve žene.« Zaradi življenja v konkubinatu je bil liberalni Hribar deležen zgražanja s katoliške strani. Njegovo nemoralno življenje v grehu je motilo zlasti ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventuro Jegliča, ki ga je motilo predvsem to, da se Hribar s svojo konkubino pojavlja v javnosti. V očeh knezoškofa je bil to javni škandal, ki je pomenil skrajno nesramnost in veliko pohujšanje.³⁰

V vseh omenjenih primerih gre za tipične vzorce t. i. nižje ljubezni, ki jo je v kratkem ekskurzu o višji in nižji ljubezni (*Exkurs über hohe und niedere Liebe*)

mladoporocnega para, napisano 1682, prevod Jasmina Hercog, Šmarješke Toplice 2005, str. 189–190.

²⁸ Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 156–157.

²⁹ Marija (Micika) Goričanova, rojena leta 1885 v Višnji vasi pri Celju, je mlada, komaj sedemnajstletna, leta 1902 nastopila službo pri Hribarju kot kuharica. Hribar se je kmalu sodno ločil od žene, ki je 19. 3. 1926 umrla v revščini v ljubljanski ubožnici. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI ZAL LJU/0504 Mesto Ljubljana, statistični popisi (1830–1924), Popis prebivalstva leta 1910, Gosposka ulica 12.

³⁰ Janez Cvirn: Boj za sveti zakon : prizadevanja za reformo poročnega prava od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne. Ljubljana 2005, str. 48–49.

cesarja Franca Jožefa odlično predstavila Brigitte Hamann. Po vzorcu nižje ljubezni je namreč zapeljeval tudi sam cesar. Gre za njegovo ljubezensko zvezo z Anno Nahowski, ki bi lahko v javnosti izzvala moralne probleme prvega reda. Zato je bil cesar v tej zvezi izjemno previden in diskreten. Enako je ravnal tudi v primeru t. i. višje ljubezni s Katharino Schratt. Cesar se je v obeh primerih (in najbrž tudi v drugih, nepoznatih) »držal najpomembnejšega moralnega predpisa njegove dobe: sicer grešiti, ampak skrivaj.«³¹ Anna Nahowski je bila glede na moralne kriterije 19. stoletja cesarjeva »nižja«, »navadna« (gewöhnliche) ljubezen, ki je služila zadostitvi njegovih seksualnih potreb. »Moški je moral zato plačati z denarjem in širokopotezno pomisliti na morebitne otroke – dalje pa mu ni bilo treba skrbeti. Značilen sočasni izraz za tako zvezo /se je v takratni nemščini glasil/: 'Dienstmädelei'«. ³²

Takšne dvojne morale, ki je v meščanski družbi veljala za moške, pa ni okrcal samo že omenjeni Freud, ampak so jo grajale tudi nekatere takratne razsvetljene ženske. Pisateljica Irma Troll-Borostyáni jo je v svoji knjigi o enakopravnosti spolov (*Die Gleichstellung der Geschlechter und die Reform der Jugenderziehung, 1888*) brez predsodkov takole pronicljivo označila: »Moški, in sicer tisti, ki priznava javno mnenje kot moralno, izhaja iz načela: Zadovoljitev mojih poželenj je nujno potrebna; spodobnih žensk ne smem izbrati za sredstvo te zadovoljitve, kajti to bi bil poseg v pravice nekoga drugega; – mlade deklice iz dobre družine ne smem zapeljati, ker bi to lahko imelo za posledico osramotitev dobrega imena; zato je mi ne preostane nič drugega, kot da si kupim ali pridobim pač neko lepo žensko, ki nima nobenega položaja v družbi, ki nima nikakršne zaščite v svoji družini, ki je revna in se nemočno bojuje s stisko in pomanjkanjem. To so načela najbolj moralnega med moškimi.«³³

Z guvernanto ali z domačo služkinjo pa je doživel prvo ljubezen ali si je pridobil prvih izkušenj v spolnosti tudi marsikateri mladenič. Slovenski pravnik, politik in publicist Vladimir Ravnihar je v spominih na svoje prve ljubezni med drugim zapisal: »Resnejša je bila zadeva s Fernando. Fernando Mottaz. Francozinja iz Lausanne v Švici je bila za vzgojiteljico pri sestri Idi in bratu Marjanu. Bilo ji je 19 let in je torej bila starejša od mene, ki sem bil takrat v sedmi šoli. Kar vnela sva se drug za drugega. Izvedel sem po tem od nje, da je že poročena (kako se je po možu pisala, mi je prišlo iz spomina) in, da ima malo hčerko. Tudi mi je izpovedala, zakaj se je ločila od moža in zakaj je zapustila dom, pa ta storija mi ni več v spominu. Za ta flirt so izvedeli starši – po drugih dobrih ljudeh. Prišlo je do nastopa med njo in papanom pa med mami in menoj. Posledica je bila, da je odpovedala službo in odpotovala na novo službeno mesto v Slavkovo (Austerlitz) na Moravskem. Težka je bila ločitev, saj je bila vroča ljubezen. Dopisovala sva si dlje časa, ona na naslove mojih prijateljev, ker sem bil dognal, da so mi starši nekaj pisem prestregli. Pisma

³¹ Brigitte Hamann: Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Joseph an Katharina Schratt. Wien 1992, str. 157.

³² Prav tam, str. 163.

³³ Prav tam, str. 163.

so jela prihajati redkeje, nato pa izostala. Ali sem ji jaz ostal dolžan odgovor, ali ona meni – ne vem več.«³⁴

V imenitnejših in premožnejših meščanskih družinah za vzgojo otrok ni skrbela samo mati. Dojilje, varuške, družabnice, guvernante in privatni učitelji so pogosto celo nadomeščali starše. Ti posli so se marsikateremu meščanu in meščanki vtisnili v spomin, saj so zaznamovali njihova otroška in mladostna leta. Hkrati pa ne smemo spregledati, da jih je »gospoda« tudi neprestano nadzorovala, da bi preprečila njihove morebitne kvarne vplive na njihove otroke.

Celjan Fritz Zangger, sin trgovca s špecerijo, vinom, žganjem in likerji, se spominja, da je v predšolskem času veliko časa preživel z varuško »Netti, debelušno, dobro dušo /.../, ki je namesto mravlja (Ameise) trdovratno govorila bravlja (Omeise)«. ³⁵ Precej komična pojava je bila tudi njena naslednica, guvernanta Julija, ki je bila »dobra, a žal od narave ne ravno sijajno opremljeno bitje. Ravno zaradi tega je pazila na to, da se je držala tudi mode, h kateri je v tistem času spadal cul de Paris (pariški zadek), blazinica, ki je bila določena za to, da je bolj izrazito oblikovala zadnjo izboklino ženskega telesa. Torej tudi gospodična Julija je imela cul de Paris oziroma, kot so dejali kmetje, kikiriki. Ko smo z gospodično Julijo nekoč šli mimo ljubljanske mitnice, je izgubila blazinico in s tem tudi prejšnjo obliko zadnjice. Revica je bila navdana z grozo, mi otroci pa smo bili nasprotno osupli nad metamorfozo, ki se je nenadoma zgodila Juliji. Pristopile so tudi druge osebe in gledale revico, kako išče svoj 'kikiriki'.«³⁶

Zangger se v nadaljevanju spominja še razburljivega prihoda dveh pravih Francozinj in neprave Angležinje, ki so v hiši prevzele vlogo vzgojiteljice:

»Ker je bila mati kot spremljevalka bolnega očeta v zadnjih letih njegovega življenja po več mesecev odsotna od doma, so v hišo končno prišle vzgojiteljice. Najprej so prišle Francozinje in šle, potem ko so vsem moškim v hiši zmešale glavo in sprožile tragedije ljubosumja, ki so se jim bržkone zdele všečne. Za konec se je pojavila še Angležinja, bitje, ki ga je bilo sama kost in koža, z bubi frizuro (takrat prava atrakcija) in z gospodovalno, intrigantsko naravo. Poleg tega je uporabljala homeopatska sredstva. Angležinja se je izkazala v mešanju moških glav celotne hiše še bolj pretkana kot Francozinje. Končno je zapustila hišo in mesto, potem ko je na nekem plesu v Kazini divjala kot domina in razburila 'družbo' z izdajo vsega mestnega opravljanja. S to angleško pokvarjeno mrho, za katero se je pozneje razkrilo, da je madžarska Judinja, se je končala tragikomična doba vzgojiteljic v naši hiši.«³⁷

Posledica zvez med meščanskimi očeti in sinovi ter domačimi služkinjami oziroma srečevanja služkinj s fanti v prostem času³⁸ so bili lahko tudi nezakonski

³⁴ Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. Ljubljana 1997, str. 21–22.

³⁵ Fritz Zangger: Das ewige Feuer im fernen Land, Celje, 1937, str. 42.

³⁶ Prav tam, str. 46.

³⁷ Prav tam, str. 50.

³⁸ Delodajalci so druženju z nasprotnim spolom posvečali posebno pozornost. Izjemno občutljivi so bili, če je dekle pogosto menjalo fante. Če je dekle (ob prisilnih ali prostovoljnih odnosih) zanosilo, je že ob prvih znakih nosečnosti običajno dobilo odpoved službe.

otroci, nebodijih treba oziroma pankrti, ki so jih moralno obsojali tako katoliški kot meščanski moralisti. Zdravnik Anton Breclj je nezakonske otroke označil za plod zunajzakonskega materinstva, ki je največkrat posledica »ženske lahkovernosti in moške malovernosti. Nezakonska mati ima v družbenem življenju dovolj pokore za svojo dekliško lahkomišelnost, hujše prizadet pa je malone vsak nezakonski otrok. Največkrat mora otrok po sili razmer proč od matere in odrašča pri tujih ljudeh brez prave hrane, brez skrbne vzreje, brez tople ljubezni.«³⁹

Nezakonsko materinstvo in otroštvo je bilo torej sramotno. Nezakonski otroci so stigmatizirali in bremenili samske, neporočene matere, ki so v veliki večini izvirale iz nižjih slojev prebivalstva.⁴⁰ Nezakonski otrok Franc Vodeb, ki se je rodil leta 1901 v celjski bolnišnici, v svojih spominih lepo slika stisko svoje uboge matere: »Prišel sem na svet kot nezaželen otrok in mati me je preklela prvo uro, ker ni vedela, kako me bo hranila in kje bi me imela.« Zgarana mati z zelo majhnim zaslužkom, ki je bila kot perica in postrežnica »zaposlena cele dneve in je razumljivo, da za mene ni imela dovolj časa« se je s Francem »mučila tri mesece«, nato pa ga je oddala k dobrim ljudem na bližnjo kmetijo, kjer so se pred štirimi leti usmilili že njegove, ravno tako nezakonske starejše sestre.⁴¹

V samo srž puritanske meščanske moralne države glede nezakonskih otrok pa je v svoji »lastni zgodbi« o otroštvu in mladosti posegla v Celju rojena popotnica in pisateljica Alma Karlin. Njen spomin na Mimi, ki je komajda šestnajstletna prišla k hiši in najprej kot varuška nato pa kot družabnica skrbela za Almo, je po krajši ljubezenski avanturi (z najmlajšim podnajemnikom, pomočnikom na gozdni upravi, ki je »spadal k tako imenovanim zajedavcem /.../ in si je za ljubezenska razmerja vedno izbral ženske, pri katerih se ni imel kaj bati. Življenje drugega se je lahko po mili volji omračilo, da le sam ni trpel ...«) »kmalu odkrila, da pust ni minil brez posledic«. V prvem desetletju 20. stoletja, v času meščanske vladavine krepostnega življenja in spodobnosti, njeno pogosto utapljanje v solzah ni nič pomagalo. Mimi, ki je potožila, da je »tako malo prihranila«, je končno dala odpoved. Alma Karlin se je z njenim odhodom le težko sprijaznila. V svoji avtobiografiji je zapisala, da si

³⁹ Anton Breclj: Ob viru življenja : spolne zadeve v preglednih obrisih. Celje 1938, str. 194.

⁴⁰ Študije o rojstvih v Celju in Laškem so pokazale, da se je največ nezakonskih otrok rodilo prav najnižjim slojem družbe, torej deklam in gostačkam (katerih status se ni pretirano razlikoval), izmed drugih poslov izstopajoče kuharice, sobarice in pestunje pa so bile le simbolično zastopane. Število nezakonskih otrok je bilo v predmarčni dobi v stalnem porastu. Jože Hudales je v svoji študiji matičnih knjig in zapisnikov duš v župniji Velenje pokazal, da je v obdobju od 1784 do 1899 »upadalo število zakonskih otrok, število nezakonskih pa se je le nekoliko dvignilo, delež nezakonskih otrok v celotnem številu rojenih pa se je seveda nenehno povečeval«. Hudales poudarja, da se nezakonski otroci rojevajo ob slabih gospodarskih razmerah, ne pa v splošni ali večji moralni pokvarjenosti. Gl. Andrej Pančur: Celjani v krstnih knjigah od 1773 do 1857. V: Iz zgodovine Celja 1780–1848, Odsevi preteklosti 1, Celje 1996, str. 185–234, gl. str. 200; Rolanda Fugger Germadnik: Zaznamek smrti in poročilo o zapečatbi, str. 140; Alenka Hren Medved: Družina v Laškem v predmarčni dobi. V: Zgodovina za vse, 2011, št. 1, str. 84–100, gl. str. 88; Jože Hudales: Od zibel do groba. Velenje 1997, str. 89.

⁴¹ Franc Vodeb: Moji spomini. str. 1–2. Rokopis hrani Pokrajinski muzej Celje.

trdo togost nazorov v njenem otroštvu le stežka predstavljamo, da je bilo »združevanje spolov« takrat nekaj nepojmljivega, »velika beseda v tistih dneh pa je bila 'morala'. Nezakonski otrok je bil zločin, ki je 'grešnico' spremenil v tarčo brezsrčnega posmeha in najglobljega zaničevanja. Takšnemu dekletu je bila od vsega začetka odvzeta marsikatera možnost zaslužka, najbolj oddaljeni sorodnik pa se je takoj oklical za moralnega sodnika. V očeh soljudi je bila 'padlo dekle' in z odpuščenim kaznjencem so ravnali bolje kot z nesrečnico, ki je izgubila svojo 'čast'. Med mamo in menoj je obstajal vedno tihi sporazum, da se bom v primeru takšne nesreče kar ubila. Samo če se vživite v ta nazor predvojnega časa z vso njegovo nestrpnostjo in omejenostjo, boste dojeli, kaj je pomenilo zame, ko sem nenadoma izvedela, da je šla Mimi taki usodi naproti.« Almina mama je ob neprijetni novici kar pihala od jeze. Sedemnajstletna Alma je ostala onstran takšne omejenosti. Usodo nesrečnice je videla v vsej njeni teži: izobčena, nezmožna delati, brez sredstev, tarča posmeha napihnjene 'pravičnosti'. Obenem pa jo je napolnjeval »srd do brezvestne barabe, ki je izkoriščal njeno dobroto in jo – zaradi bežne zadovoljitve – obsodil na življenje v sramoti in tiski.«⁴²

Poleg problema nezakonskosti pa je krepostna meščanska javnost obsojala tudi problem prostitucije. Služkinje, ki so izgubile službo, so si po navadi poskušale poiskati delo drugod, nekatere pa so se »vdale« v prostitucijo. V policijskih ovadbah, poročilih o zaporu in odgonskih listih, ki jih hrani ljubljanski mestni arhiv, je zelo veliko služkinj, ki so jih mestni policijski stražniki popisali zaradi (nočnega) postopanja in nespodobnega vedenja, mnoge pa so zasačili pri tajni prostituciji.⁴³

Medtem ko za Ljubljano obstajajo dokaj podrobni podatki o razširjenosti tajne prostitucije,⁴⁴ najdemo za Celje le nekaj več podatkov o reglementirani prostituciji in samo nekaj skopih zabeležk o skrivni prostituciji. Med njimi je gotovo zanimiva prijava sester Frančiške in Ane Stroissnig, »da v zadnjem času obiskuje prodajalno Ane Krajnc, ki je bila zaradi prostitucije že kaznovana, ponovno veliko moških«. Mestni redar Franc Zintauer je 5. januarja 1899 v prodajalni zaradi suma prostitucije aretiral sedemnajstletno bivšo služkinjo Marijo Tovornik. Ta naj bi se na podlagi prijave ukvarjala s sramotno obrtjo (Schandgewerbe), zadnjih osem dni prebivala pri Ani Krajnc in v njenem stanovanju sprejemala moške za plačilo. Kot sta izpovedali prijaviteljici, naj bi si v tem času v stanovanju Ane Krajnc proti plačilu 1 krone obrusili rožičke ključavničarski mojster Unger, krojaški mojster Dovečar, čevljarški mojster Stor, frizer Piresich in njegov vajenec Grubišič, gostilničar Kronawetter in natakhar v Franzijevi gostilni na Bregu Dreflak.

Marija Tovornik je pozneje na sodni obravnavi povedala, da jo je zvodništva obtožena Ana Krajnc nagovorila, »da naj ostane pri njej za kurbo« in da ji je ponudila 3 goldinarje mesečno in brezplačno hrano, če bo podnevi sprejemala moške v

⁴² Alma M. Karlin: Sama : iz otroštva in mladosti ... Celje 2010, str. 109, 111, 113, 117–118.

⁴³ Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 157–158.

⁴⁴ Bojan Cvelfar: »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi.« : k zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja. V: Zgodovina za vse, 1994, št. 2, str. 11–29.

njenem stanovanju, medtem ko bo ponoči »lahko hodila vun«. Ker je bila s ponudbo zadovoljna, je ostala in »sprejemala možke po dnevu in ponoči«. Ko je po dveh dneh opazila, da je dobila »bolezen na svojem sramu« (sifilis), se je branila še naprej opravljati svoje delo. A na zahtevo Ane Krajnc je morala še naprej pustiti, »da so jo možki telesno rabili«. Ana Krajnc je sicer odločno zanikala, da bi Tovornikovi dala za opravljanje nečiste obrti na razpolago stanovanje. Zagotavljala je, da je bila Tovornikova pri njej le kot služkinja in da je bila tudi na hrani in stanovanju. A njeno domnevno nedolžnost so pokopale izjave moških prič, ki so skoraj vse potrdile, »da so Marijo Tovornik res telesno uporabili in to v stanovanju Ane Krajnc«. ⁴⁵

Velik kamen spotike je za moraliste v nravstvenem oziru predstavljala šund literatura. Kvarnim vplivom trivialne literature na sramežljivost so zato posvečali precejšnjo pozornost. Varuhi morale so opozarjali, da ceneni kolportažni romani, po katerih so posegali zlasti nižji sloji mestnega prebivalstva, ravno zato, ker postavljajo v ospredje romantično ljubezen, zasadijo v človeka seme pohujšanja. Škodljive ljubezensko-pustolovski romani z veliko groze so v meščanskih hišah brale tudi služkinje, za katere je roman lahko pomenil umik iz težavnega in naporega vsakdanjika. Na prelomu 19. in 20. stoletja so služkinje poleg kolportažnih romanov seveda brale še krščansko vzgojno literaturo (npr. izjemno razširjeno *Krščansko devišvo* škofa Antona Martina Slomška), »ki so jo prodajali v istih knjigarnah in je pomenila drugo stran pobega iz realnosti, zatekanje k Bogu, s katerim so si ženske (služkinje) lahko lajšale naporno življenje z mislijo na večnost«. ⁴⁶ Zlasti mlade služkinje, ki so rade sanjale o lepšem življenju, so privlačili »romani, ki so pripovedovali zgodbe o roparjih, vitezih, prikaznih in zaljubljenih revnih dekletih, ki najdejo svojega odrešitelja«. Trivialni roman je služkinje popeljal iz krute realnosti v lepši svet in pri tem »dejansko igral vlogo, ki so mu jo očitali moralisti, češ da uničuje čut za resničnost in dejanskost. Z zatekanjem v fiktivni svet kolportážnega romana so služkinje lahko našle nadomestek za neizživeto življenje.« ⁴⁷

Mnoge služkinje so prišle služiti v mesto z željo, da bi se omožile. Upanje na boljše življenje so dekleta zato iskala tudi v ženitnih oglasih. Iskanje primernega moža pa je bilo lahko tudi nevarno. V osemdesetih letih 19. stoletja so javnost celotne monarhije vznemirili krvoločni morilski podvigi »risa v človeški podobi«, strašnega Hugona Šenka. O njegovih umorih so poročali časopisi in so se pisale knjige. Šenk je ženskam prek časopisnih oglasov obljubljal zakon. Njegove žrtve so bile služkinje, ki se jim je ponujal kot idealen ženin. S svojim šarmom jih je zapeljal, jim pobral njihove prihranke ter s pomočjo dveh pajdašev umoril. Časopisi na Slovenskem so poskušali svoje bralce seznaniti s kar se da senzacionalnimi podrobnostmi. Šenk, ki mu je bil »umor žensk glavna obrt«, si je menda dopisoval tudi z neko gospodično iz Ljubljane. Menda ji je »ta zlodej, ki je razpel svoje mreže

⁴⁵ Janez Cvirn: Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja. V: Kronika, 1985, št. 2–3, str. 145.

⁴⁶ Polajnar, Pfuž, str. 98.

⁴⁷ Prav tam, str. 99.

jako na široko«, pisal »prav prevroča pisma«, gospodična pa da je lahko hvaležna samo Bogu, da ni prišla v njegove strašne kremplje. V Giontinijevi knjigarni v Ljubljani pa so za firbce postavili na ogled celo slike o nekaterih grozovitih dogodkih iz Šenkovega življenja.⁴⁸

Zgodovina možaželjnih služkinj pozna torej tudi temačno plat, saj je marsikatera postala žrtev goljufa ali celo morilca. Služkinje, ki so morale trdo delati, so rade sanjale o princu na belem konju in varčevale, da bodo čim več prihrankov prinesle v zakon. Večkrat so bile zelo lahkomišelnice in pretirano zaupljive. Moralno popolnoma sprijen morilec Hugon Šenk, ki je prek ženitnih oglasov vabil žrtve v svojo mrežo, seveda ni bil osamljen primer. Manj odmevna, a podobna zgodba se je leta 1938 primerila na Spodnjem Štajerskem, ko je zahrbtni morilec Jurij Zabukošek v bližini Celja zverinsko umoril in oropal služkinjo Ivanka Zakrajšek. Umorjenka se je podobno kot mnoge druge možaželjne ženske (med njimi so prevladovali služkinje od blizu in daleč) z morilcem seznanila prek mamljivega ženitnega oglasa. Zabukošek ji je obljubljal razkošno življenje v Franciji. V pismih ji je zagotavljal, da potrebuje samo »mirno in pridno gospo« z nekaj prihranki in da ne pije, ne igra na srečo in da samo malo kadi. Za svoj okrutni zločin je septembra 1939 končal na vešalih na dvorišču celjske jetnišnice.⁴⁹

Andrej Studen

DIE ERWARTETE UND DIE TATSÄCHLICHE TUGENDHAFTE WELT
DER LIEBE, SEXUALITÄT UND SITTlichkeit DER DIENSTMÄDCHEN
IN BÜRGERLICHEN HAUSHALTEN

Zusammenfassung

Etwas obligatorisches, man könnte sagen selbstverständliches in den bürgerlichen Haushalten waren die Dienstmädchen. Sie prägten das bürgerliche kulturelle Erscheinungsbild, den Bürgerstatus und spielten in der Bürgerfamilie die Hauptrolle. Dienstmädchen, die als Schicht der am meisten ausgebeuteten, zurückgesetzten und benachteiligten Berufsgruppen bezeichnet werden können, waren in den bürgerlichen Haushalten für Arbeiten im Haus und persönliche Betreuung zuständig. Bei der ganzheitlichen Behandlung der Dienstmädchenproblematik können wir die Welt der damaligen Liebe, Sexualität und Sittlichkeit natürlich nicht umgehen. Für die Bürgergesellschaft war die Tabuisierung der Sexualität kennzeichnend. Schüchternheit, Tugendhaftigkeit und die Erhaltung sittlicher Keuschheit wurden im bürgerlichen Erziehungsprozess zum Ideal und Herzstück. Wenn schon jemandem, dann wurde der Geschlechtstrieb als Bedürfnis dem Mann zugesprochen. Die Frau sollte asexuell sein, ihre vollkommene Persönlichkeitsverwirklichung sollten die Mutterschaft und ein ordentlicher Haushalt darstellen. Dies entsprach natürlich durchaus der herrschenden Doppelmoral, die im ausgehenden 19. Jahrhundert noch wissenschaftlich untermauert wurde. Während sich junge Bürgersöhne bei einem 'süßen Mädlein' oder beim Dienstpersonal 'die Hörner abstoßen' durften und Seitensprünge Verheirateter 'mit Augenzwinkern' toleriert wurden, galt für die 'asexuellen' Frauen

⁴⁸ Andrej Studen: Rabljev zamah : k zgodovini kriminala in kaznovanja na slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Ljubljana 2004, str. 157–199.

⁴⁹ Andrej Studen: »Ne bo je nikdar več nazaj.« : umor pri Celju ali prispevek k temni strani zgodovine možaželjnih žensk. V: Zgodovina za vse, 2004, št. 2, str. 101–122.

Keuschheit und Enthaltsamkeit als oberstes Gebot. Die bürgerliche Gesellschaft sah darüber hinweg, wenn sich ein Mann seine Triebbefriedigung außerhalb des gesellschaftlich Annehmbaren suchte.

Die Doppelmoral prangte auch hinter geschlossenen Türen der Bürgerwohnung. Mit dieser verborgenen Thematik beschäftigt sich der vorliegende Beitrag, der auf den erhaltenen Quellen, die sich mit sexuellen Abenteuern und Liebesaffären bürgerlicher Väter und Söhne mit hauseigenen Dienstmädchen befassen, beruht. Es handelt sich um typische Muster der sog. niederen, gewöhnlichen Liebe, die der Befriedigung der sexuellen Bedürfnisse des bürgerlichen Mannes diente. Verschiedene Erfahrungen mit Dienstmädchen prägten sich manch einem Bürger ins Gedächtnis. Der Autor befasst sich auch mit der Problematik der unehelichen Kinder als Folge der Beziehungen zwischen Bürgervätern und -söhnen und den hauseigenen Dienstmädchen bzw. als Folge der Verabredungen der Dienstmädchen mit jungen Männern in der freien Zeit. Die Bastarde wurden sowohl seitens der katholischen als auch seitens der bürgerlichen Moralisten sittlich verurteilt. Eine uneheliche Mutterschaft und Kindheit waren eine Schande. Ein gewissenloser Mann verurteilte eine uneheliche Mutter einer flüchtigen Befriedigung willen zu einem Dasein von Schande und Not. Neben dem Problem der Unehelichkeit verurteilte die tugendhafte bürgerliche Öffentlichkeit auch die Problematik der Prostitution, der viele Dienstmädchen, die ihren Posten verloren hatten, »verfielen«.

Einen großen Stein des Anstoßes in sittlicher Hinsicht stellte für die Moralisten auch die Schundliteratur dar, die auch von den Dienstmädchen gelesen wurde. Die billigen Romane über romantische Liebe sollten angeblich den Samen des Ärgernisses in den Menschen senken. Der Kolportageroman bedeutete den Dienstmädchen ein Sich Zurückziehen vom mühsamen und anstrengenden Alltag. Mit der Flucht in die fiktive Welt konnten die Dienstmädchen einen Ersatz für das unausgefüllte Leben finden.

Viele Dienstmädchen suchten sich im Wunsch, unter die Haube zu kommen, eine Anstellung in der Stadt. Die Hoffnung auf ein besseres Leben suchten die Mädchen deshalb auch in Heiratsanzeigen. Das Suchen nach einem passenden Mann konnte aber auch gefährlich sein, da die Dienstmädchen auch Schwindlern oder sogar Mördern zum Opfer fallen konnten.